

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه کردستان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات فارسی

عنوان:

شخصیت پردازی در مثنوی‌های عطار نیشابوری

پژوهشگر:

لیلا عفرای

استاد راهنما:

دکتر پارسا یعقوبی جنبه سرایی

استاد مشاور:

دکتر تیمور مالمیر

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی

اسفند ماه 1390

کلیه حقوق مادی و معنوی مترتب بر نتایج مطالعات،

ابتکارات و نوآوری های ناشی از تحقیق موضوع

این پایان نامه (رساله) متعلق به دانشگاه کردستان است.

***** تعهد نامه *****

اینجانب لیلا عفرای دانشجوی کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی دانشگاه کردستان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی گروه زبان و ادبیات فارسی تعهد می نمایم که محتوای این پایان نامه نتیجه تلاش و تحقیقات خود بوده و از جایی کپی برداری نشده و به پایان رسانیدن آن نتیجه تلاش و مطالعات مستمر اینجانب و راهنمایی و مشاوره اساتید بوده است.

با تقدیم احترام

لیلا عفرای

1390 / 12 / 22

دانشگاه کردستان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی

عنوان:

شخصیت پردازی در مثنوی‌های عطار نیشابوری

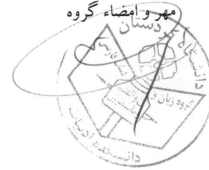
پژوهشگر:

لیلا عفرای

در تاریخ ۱۳۹۵/۱۲/۲۳ توسط کمیته تخصصی و هیات داوران زیر مورد بررسی قرار گرفت و با نمره ۱۹.۲ و درجه عالی به تصویب رسید.

امضاء	مرتبۀ علمی	نام و نام خانوادگی	هیات داوران
	استادیار	دکتر پارسا یعقوبی جنبه‌سرایبی	۱- استاد راهنما
	دانشیار	دکتر تیمور مالمیر	۲- استاد مشاور
	استادیار	دکتر طیبۀ فدوی	۳- استاد داور خارجی
	استادیار	دکتر سید اسعد شیخ احمدی	۴- استاد داور داخلی

مهر و امضاء معاون آموزشی و تحصیلات تکمیلی دانشکده

حاصل رنج این تحقیق را که گوشه‌ای از تلاش من است، به

برترین‌های زندگم تقدیرم می‌کنم.

به آنان که برعهده برعهده هم‌تلام، قطره قطره حیات آن‌هاست.

تقدیرم به:

روح پدر بزرگوارم

که لحظه لحظه زینت‌نم را در سایه بزرگواری و دانایی آرزوم و روح پرافتخارش سایه ایزت جاودانه بر

فرزاد بربلندی‌های من و

مادر مهربانم

که مغفوم بن‌دریغ مهربانی و صداقت است.

او که درین طمشتی امروزم را می‌یون دل‌واپسای همیشگی‌اش همه‌تم.

تقدیرم بہ:

برادران عزیز و خواهران مہربانم

برپاس ہمد

ہمراہی ہا

پشتبانی ہا

ودکرم ہا شان

تشکر و قدردانی

مهربان خداوندی را سپاس که ابرو بادومه و خورشید و فلک را در کار من کند تا دینی را که من خواهمش

برویاند.

از ارتداد همنامی فاضل آقایی دکتر پارسا یقه و پهلوان سگزارم که در حضورش پیوسته رفتن و

نایرتادن را آموختم، از استاد مشاور کربن تقی آقایی دکتر تیره و رما که میرقدردانم که وجودش

کرمان بخش گامم در این راه بود.

همچنین از برادران و خواهرهای عزیزم که وجودشان، وجودم را جانند پاسگزارم.

چکیده

عطار نیشابوری صاحب چندین منظومه‌ای عرفانی است که همه‌ی آن‌ها مبتنی بر طرح یک داستان است برای بررسی اهمیت طرح‌های داستانی وی با توجه به اینکه شخصیت مهم‌ترین عنصر داستان است شخصیت‌پردازی وی را در چهار مثنوی مصیبت‌نامه، الهی‌نامه، اسرارنامه و منطق‌الطیر بررسی کرده‌ایم. نتیجه‌ی بررسی نشان می‌دهد عطار به دو شیوه‌ی مستقیم و غیر مستقیم، شخصیت‌ها را معرفی می‌کند وی برای پردازش شخصیت‌ها از عناصری همچون عنصر نام، تقابل، گفتگو و تیپ‌سازی استفاده می‌کند، هم‌چنین عطار از شخصیت‌های فرعی در جهت شناخت بهتر شخصیت اصلی و تکمیل درونمایه بهره برده است.

کلید واژه‌ها: داستان‌پردازی، شخصیت، شخصیت‌پردازی، حکایت، مثنوی‌های عطار

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

1	فصل اول: کلیات
2	1-1- مقدمه.....
3	2-1- پرسش‌های پژوهش.....
3	3-1- اهداف پژوهش.....
3	4-1- اهمیت پژوهش.....
3	5-1- روش پژوهش.....
3	6-1- جامعه آماری.....
3	7-1- پیشینه‌ی پژوهش.....
4	8-1- تعریف اصطلاحات.....
4	1-8-1- تقابل.....
4	2-8-1- تیپ.....
5	3-8-1- شخصیت.....
5	1-3-8-1- جایگاه و اهمیت شخصیت در ادبیات داستانی.....
5	2-3-8-1- انواع شخصیت.....
6	3-3-8-1- انواع شخصیت با توجه به عمل و ویژگی روانی آن.....
6	4-3-8-1- شیوه‌ی شخصیت‌پردازی.....
7	1-4-3-8-1- شخصیت‌پردازی غیر مستقیم.....
7	2-4-3-8-1- شخصیت‌پردازی از طریق رفتار (اعمال).....

73-4-3-8-1 شخصیت پردازی از طریق گفتگو
84-4-3-8-1 شخصیت پردازی از طریق نام
85-4-3-8-1 شخصیت پردازی از طریق قیافه‌ی ظاهری
96-4-3-8-1 محیط
94-8-1 معنای اصطلاحات عرفانی
91-4-8-1 فنا
92-4-8-1 الهام
93-4-8-1 سماع
94-4-8-1 سکر
95-4-8-1 دیوانه

10 فصل دوم: تحلیل و بررسی

111-2-1 مقدمه
122-2-2 بخش اول
121-2-2-1 شخصیت پردازی مبنی بر عنصر نام
121-1-2-2 اسامی خاص شاهان و وزراء
142-1-2-2 اسامی خاص پارسایان
163-1-2-2 اسامی خاص شخصیت‌های دینی
174-1-2-2 اسامی خاص دیوانگان
175-1-2-2 اسامی خاص عالمان
186-1-2-2 شخصیت‌های جانوری و بی‌جان
207-1-2-2 اسامی عام شاهان

21 8-1-2-2-اسامی عام پارسایان.....
21 9-1-2-2-اسامی عام دیوانه.....
23 3-2-بخش دوم.....
23 1-3-2-شخصیت پردازی مبنی بر عنصر تقابل.....
23 1-1-3-2-تقابل وارونه.....
24 2-1-3-2-تقابل شاه در برابر مردم عادی جامعه.....
27 3-1-3-2-پند گرفتن پارسایان توسط شخصیت های منفی.....
31 4-1-3-2-دیوانه در برابر عاقلان.....
31 1-4-1-3-2-دیوانه در برابر اربابان قدرت.....
33 2-4-1-3-2-دیوانه در برابر متشرعان.....
35 3-4-1-3-2-دیوانه در برابر مردم عادی جامعه.....
37 5-1-3-2-تقابل انسان در برابر حیوانات (شخصیت های جانوری).....
39 6-1-3-2-تقابل انسان در برابر اشیاء (شخصیت های بی جان).....
42 2-1-3-2-تقابل های رایج.....
42 1-2-1-3-2-تقابل شاهان در برابر پارسایان.....
45 2-2-1-3-2-تقابل شاه در برابر مردم عادی.....
46 3-2-1-3-2-تقابل پخته در برابر خام.....
47 4-2-1-3-2-تقابل عاطفی.....
47 1-4-2-1-3-2-عشق میان تیپ شاهان و مردم جامعه.....
49 2-4-2-1-3-2-عشق پیر به جوان.....
49 3-4-2-1-3-2-عشق های عفیف.....

52 2-3-1-3-3- تقابل خنثی
55 2-4-2- بخش سوم
55 2-1-4-2- شخصیت پردازی مبنی بر عنصر گفت و گو
55 2-1-1-4-2- گفتگوی یک سویه
56 2-1-1-1-4-2- گفتار یک سویه ی تک شخصیتی
57 2-2-1-1-4-2- گفتار یک سویه ی دو شخصیتی
59 2-3-1-1-4-2- تک گویی درونی
61 2-2-1-4-2- گفتگوی دو سویه
64 2-3-1-4-2- گفت و گوی چند سویه
67 2-5-2- بخش چهارم
67 2-1-5-2- شخصیت پردازی مبنی بر تیپ سازی
67 2-1-1-5-2- فنا و نیستی
71 2-2-1-5-2- دیوانگی و گستاخی
74 2-3-1-5-2- خواب و الهام
76 2-4-1-5-2- سکر و مستی
79 2-5-1-5-2- سماع
81 2-6-2- بخش پنجم
81 2-1-6-2- شخصیت پردازی مبنی بر موضع گیری
81 2-1-1-6-2- دیدگاه مستقیم
81 2-1-1-1-6-2- جانبداری به کمک القاب
82 2-2-1-1-6-2- موضع گیری به کمک صفت بخشی

822-1-1-6-2 صفت بخشی مثبت به اسامی خاص و عام
832-3-1-6-2 صفت بخشی منفی به اسامی خاص و عام
842-1-6-2 دیدگاه غیر مستقیم
877-2 بخش ششم
871-7-2 شخصیت های فرعی
92فصل سوم: نتیجه گیری
93نتیجه
98مآخذ

فصل اول

کلیات

1-1- مقدمه

عطار نیشابوری یکی از شاعران برجسته‌ی ادبیات عرفانی است که سعی کرده‌است در قالب حکایت‌ها و تمثیل‌ها به بیان پند و اندرزهای اخلاقی و به تشریح افکار و اندیشه‌های عرفانی بپردازد.

از میان عناصر اصلی داستان عطار عمدتاً بر شخصیت تأکید دارد و از ابزارهای مختلف برای پردازش شخصیت بهره می‌گیرد. قصد این تحقیق بررسی شگردهای این شاعر در به‌کارگیری شخصیت و شیوه‌ی معرفی شخصیت‌هاست؛ تأمل در شخصیت‌ها و شیوه‌ی ارائه آنها، ضمن آشنایی مخاطب با سطح داستان پردازش عطار در شناخت تفکرات و تجربیات عرفانی شاعر مؤثر است.

شخصیت‌ها دو شاخص متنی بنیادین دارند: توصیف مستقیم و توصیف غیر مستقیم، در توصیف مستقیم، ویژگی‌ها و خصایصی که در وجود شخصیت‌ها نهفته است، مستقیماً بیان می‌شود ولی در روش غیرمستقیم به کمک عمل داستانی، شخصیت‌ها معرفی می‌شوند، عطار برای پردازش مستقیم شخصیت‌ها از ابزارهایی مانند عنصر نام و موضع‌گیری بهره می‌گیرد و به کمک این ابزارها شخصیت‌ها را به صورت صریح و مستقیم معرفی می‌کند و به کمک ابزار تقابل، گفتگو و تیپ‌سازی شخصیت‌ها را به صورت غیرمستقیم معرفی می‌کند.

1-2- پرسش‌های پژوهش

شخصیت‌ها و قهرمانان روایت‌های عطار چه کسانی هستند؟

ویژگی نوعی - گفتاری - رفتاری شخصیت‌ها و قهرمانان عطار کدام است؟

غرض عطار از طرح چنین شخصیت‌ها و قهرمانان چیست؟

1-3- اهداف پژوهش

هدف پژوهش حاضر، آشنایی با شخصیت‌ها و شیوه‌ی شخصیت‌پردازی عطار نیشابوری است.

1-4- اهمیت پژوهش

بررسی شخصیت‌ها به روایت عطار و آشنایی با شگردهای وی در به کارگیری شخصیت‌ها و نیز شیوه‌ی معرفی آن‌ها، ضمن آشنایی مخاطب با سطح داستان‌پردازی عطار، در شناخت تفکرات وی نیز مؤثر است.

1-5- روش پژوهش

روش انجام این پژوهش کتابخانه‌ای است.

1-6- جامعه آماری

چهار مثنوی مصیبت‌نامه، الهی‌نامه، اسرارنامه و منطق‌الطیر عطار نیشابوری

1-7- پیشینه‌ی پژوهش

تعداد آثار تحقیقی درباره‌ی عطار نیشابوری با توجه به هنر وی محدود است در این آثار نیز درباره‌ی ویژگی‌های کلی شعر عطار یا اینکه در مقالات در مورد یک ویژگی یا یک شخصیت نوشته شده است. - کتاب «دریای جان» از هلموت، ریتز (1388)، در این کتاب ضمن معرفی آثار متفاوت عطار، به تقسیم‌بندی موضوعی حکایات، قصص و تمثیلات پرداخته است و آنگاه با تأکید بر نگرش ویژه عطار نسبت به خدا، انسان و جهان به ریشه‌یابی مفاهیم اساسی اندیشه‌ی عطار اهتمام ورزیده است.

- حسین خسروی در مقاله‌ی «نگاهی به نمادپردازی عطار در منطق‌الطیر» به بررسی شیوه‌ی نمادپردازی عطار پرداخته و بیان کرده که گفتگو با هر پرنده در پنج بیت ارائه شده است و در هر پنج بیت، ساختاری سه جزئی وجود دارد که در آن، یک پرنده، یک پیامبر و یک شخصیت منفی دیده می‌شود.

- بهروز ثروتیان در مقاله‌ی «تحقیق در الهی‌نامه‌ی عطار» به بررسی تأثیر قرآن و کلمات مشایخ و احادیث پرداخته و به بررسی مآخذ داستان‌ها و اصطلاحات دینی و عرفانی همّت گماشته است.

- مریم حسین آبادی در مقاله‌ی «دیوانگان، سخنگویان جناح معترض جامعه در عصر عطار» به بررسی عوامل و زمینه‌های اجتماعی مؤثر در شکل‌گیری شخصیت عقلای مجانبین در عصر عطار پرداخته و مهمترین بعد شخصیت عقلای مجانبین یعنی معترض و منتقد اجتماعی بودن را با بیان مثال‌هایی مورد بررسی قرار داده است.

- خاور قربانی و تیمور مالمیر در مقاله‌ی «تبیین متناقض‌نمای وحدت و کثرت در آثار عطار نیشابوری» بیان کرده‌اند که عطار برای بیان اندیشه‌ی فنای ذات و صفات بنده در سه مرحله‌ی وحدت انفسی، وحدت آفاقی و بقای پس از فنا تلاش کرده تا جمع دو نقیض کثرت و وحدت را به زبان بیاورد.

1-8- تعریف اصطلاحات

1-8-1- **تقابل:** اصطلاحی است که در معنی‌شناسی به جای اصطلاح سنتی تضاد کاربرد یافته است منظور از تقابل رابطه‌ی میان دو واحد واژگانی است که مفهومشان در تناقض با یکدیگر است (صفوی: 1384:36).

1-8-2- **تیپ:** شخصیتی که نسخه بدل یا کلیشه شخصیت دیگری است؛ ظاهرش آشنا، صحبتش قابل پیش‌بینی و نحوه‌ی عملش مشخص است زیرا بر طبق الگویی رفتار می‌کند که قبلاً با آن آشنا بوده‌ایم (سهیلا فرهنگی، 1382:69).

1-3-8-3- شخصیت : شخصیت یک داستان بر ساختی است که خواننده آن را از کنار هم چیدن نشانه‌های مختلف پراکنده در سراسر متن درست می‌کند (ریمون-کنان، 1387: 52) شخصیت بار اصلی داستان را می‌کشند با کنش‌ها، دیالوگ‌ها و تک‌گویی آنهاست که هم‌خودشان ساخته می‌شوند و هم روایت پیش می‌رود و هم رخداد‌های داستان شکل می‌گیرند (فتح‌الله بی‌نیاز، 1388: 69).

1-3-8-1- جایگاه و اهمیت شخصیت در ادبیات داستانی:

بسیاری از صاحب‌نظران و منتقدان ادبیات داستانی شخصیت را مهم‌ترین عنصر داستان می‌دانند. ابراهیم یونسی معتقد است «مهم‌ترین عنصر منتقل‌کننده‌ی تم داستان و مهم‌ترین عامل طرح داستان، شخصیت است (یونسی، 1369: پیشین 2) رضا براهنی می‌گوید: «از همان آغاز، بشر از طریق شخصیت، غرایز، اندیشه‌ها و عواطف خود را آگاهانه و یا ناخودآگاه عینیت بخشیده است (براهنی، 1368: 242 و 243) وستلند به گونه‌ای دیگر به بررسی شخصیت و حوادث داستانی می‌پردازد و می‌گوید: «در رمان برجسته حوادث و اشخاص را هرگز نمی‌توان از یکدیگر جدا کرد، این دو عامل در یکدیگر تنیده می‌شوند و اگر گاه پیش آید که جدا شده باشند حتماً نویسنده حقیقت این امر را به کمک یک طنز، شوخی استثنایی، یا خصوصیتی دیگر مخفی نگه داشته و خواننده باید علت آن را کشف کند (وستلند، 1371: 136).

1-3-8-2- انواع شخصیت

شخصیت اصلی: در طرح داستان، محور و مرکز حوادث، شخصیتی است که همه‌ی حوادث و شخصیت‌ها به معرفی او می‌پردازند و محوریت حوادث بر رفتار، اعمال، اندیشه و احساسات او قرار

دارند. شخصیت اصلی، مهم‌ترین درونمایه، پیام یا حس داستانی را منتقل می‌کند و یا دست‌کم در انتقال آن نقش اساسی دارد (کاموس، 1377: 27 و 28).

شخصیت فرعی: شخصیت‌هایی را که در کنار شخصیت اصلی در مقام دوم و سوم و... هستند و اصولاً نسبت به شخصیت اصلی در داستان اهمیت کمتری دارند شخصیت فرعی می‌نامیم (همان، 1373: 29).

شخصیت پس‌زمینه: اشخاصی که حضور آنها در دنیای داستان چندان مستدام نیست این شخصیت‌ها بیشتر برای ایجاد حال و هوا یا واقع‌نمایی حوادث و صحنه‌ها در داستان حضور یافته‌اند (همان، 1373، 39).

1-8-3-3- انواع شخصیت با توجه به عمل و ویژگی روانی آن به دو نوع ساده و جامع تقسیم می‌شود.

شخصیت ساده: کسی است که می‌توان او را در یک جمله خلاصه معرفی کرد این شخصیت‌ها بر گرد یک فرد یا کیفیت ساخته می‌شوند یکی از مزایای اشخاص ساده داستانی این است که هرگاه ظاهر می‌شوند به سهولت باز شناخته می‌شوند

شخصیت جامع: شخصیتی پیچیده است و دارای باطنی ژرف یا چند بعدی است در حقیقت وقتی که پای بیش از یک عنصر در کار باشد منحنی به جانب جامعیت می‌رود این شخصیت‌ها باعث شگفتی خوانند می‌شوند (فورستر، 1369، 74 و 75).

1-8-3-4- شیوهی شخصیت‌پردازی

نویسنده به دو طریق «مستقیم» و «غیرمستقیم» شخصیت‌های داستان را معرفی می‌کند در معرفی مستقیم، نویسنده به صورت صریح از زبان خود یا از زبان کس دیگری در داستان شخصیت را معرفی

می‌کنند ولی در روش غیرمستقیم نویسنده با «عمل داستانی» شخصیت را معرفی می‌کند یعنی از طریق توصیف، گفت‌وگو و نام، شخصیت‌ها را می‌شناسیم (محسن سلیمانی: 1366: 48).

1-4-3-8-1- برای شخصیت‌پردازی غیر مستقیم از این عوامل می‌توان یاری و سود

جست:

- کنش (رفتار)

- گفتار

- وضعیت ظاهری

- محیط (اخوت، 1371: 14).

1-4-3-8-2- شخصیت‌پردازی از طریق رفتار (اعمال)

اولین و ساده‌ترین نقش یک شخصیت نقش کنشگری اوست از این لحاظ می‌توانیم بگوییم که شخصیت، فاعل و یا نهادی است که یا کاری را انجام می‌دهد و یا گزاره‌ای را به او نسبت می‌دهند (اخوت، 1371: 130). رضا براهنی در این مورد می‌گوید: «رفتار انسان، قسمت اعظم تفکرات احساسات و اعمال او را شامل می‌شود و قصه نویس از طریق رفتار متفکرانه، عاطفی و یا عینی اشخاصی به موقعیت شخصیت‌ها پی می‌برد (براهنی، 1386: 283).

1-4-3-8-3- شخصیت‌پردازی از طریق گفتگو

گفتگو وسیله‌ای برای روانکاوی مادی اشخاص و توصیفی موجز از ویژگی‌های اشخاص اعم از طبقه، سن، سطح فکر، سرشت، قدرت، و... را بیان می‌کند اما این وظیفه‌ی گفت‌وگوست که این حقایق یا